

Oktar Türel ile Söyleşi: Marx'ın Ekonomi Politik Eleştirisi Üzerine

Benan Eres: Sayın Hocam, hem iktisat bürokrasisinde hem de Türkiye akademisinde çok önemli görevler yaptınız ve Türkiye'nin çeşitli siyasî dönemlerini içeren uzun bir meslek yaşamına sahibsiniz. Son dönemlerdeki çalışmalarınız bir yandan özgün tarihsel dönem çalışmalarını, öte yandan Marx'ın iktisadını konu eden çalışmaları içeriyor. Bu dönem çalışmalarınızı meslek yaşamınızdaki diğer dönemlerle karşılaştırabilir misiniz? Tarih ve Marx'ın ekonomi politik eleştirisine aynı dönemde eğiliyor olmanızın bir nedeni var mıdır?

Oktar Türel: Kamu bürokrasisindeki ve akademik ortamdaki çalışmalarım için kullandığınız takdir sözcükleri dolayısıyla size teşekkür ederim.

Meslek hayatımı üç döneme ayırıyorum: İlk dönem saydığım 1965-79'un yaklaşık 12 yılı (2011'de Kalkınma Bakanlığı içinde yapılandırılan) Devlet Planlama Teşkilatı'nda (DPT) geçti. Üstlendiğim görevlerin gereği olarak, bu dönemdeki mesleki uğraşlarım, kalkınma iktisadı genel çerçevesi içinde yer alan nicel çalışmalar üzerinde yoğunlaştı. İnşaat mühendisliği alanındaki lisans eğitimi, DPT'ye hizmet sunabilmek için yeterli olmadığından, bu yıllarda iktisat bilgimi geliştirmeye öncelik verdim; iktisat dalındaki Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarımı tamamladım. DPT kıdemli uzmanlarının, lisans üstü programlardaki öğretmenlerimin ve 1975'de aralarına katıldığım ODTÜ İktisat Bölümü öğretim üyelerinin bu eğitim sürecinde bana sağladıkları desteği şükranla anıyorum.

İkinci dönem, 1980'den 2004'e uzanan ve neredeyse tümü ODTÜ İktisat Bölümü'nde geçen yılları kapsıyor. Bu dönemde öncelikli ilgi alanım, 1980'li yıllar ve sonrasına damgasını basan neo-liberal iktisat anlayışının uluslararası ve ulusal düzlemlerdeki makro veya sektörel yansımalarını izlemek ve çözümlenmeye çalışmaktı. Bu bağlamda Türkiye'nin 1980 ve sonrasında yaşadığı devrevi krizleri de yakından inceledim; ancak uğraşmaktan keyif aldığım teknolojik gelişme iktisadına ne yazık ki istediğim kadar zaman ayıramadım.

2004'ten sonraki üçüncü dönemde (ki bu dönem, mesleki faaliyetlerden kopmadığım emeklilik yıllarımı kapsıyor), çalışmalarım uluslararası siyasal iktisat ve toplumsal tarih alanlarına kaydı. Ana akım iktisadının günümüzde sıklıkla başvurduğu nicel araştırma yöntemlerini küçümsemiyorum; ama şu iki kanı bende giderek güçlendi: (i) iktisadın salt nicel analitik egzersizlere indirgenemeyecek bir toplumsal bilim dalı olduğu ve (ii) iktisadî gelişmelerin

içinde yer aldığı geniş toplumsal bütünle birlikte kavranmasının gerekliliği. Böyle bir yaklaşımın Marksist siyasal iktisat geleneği ile örtüşen yanları olduğunu söyleyebilirim.

B. E : Bir düşünür olarak Marx ile ve ayrı olarak Marx'ın iktisadı ile ilk olarak ne zaman tanıştınız? O dönemki toplumsal, siyasî ve akademik atmosferde Marx ve ayrıca iktisadı ne anlam ifade ediyordu ve sizin için ne ifade etti, açıklayabilir misiniz?

O. T : Marx'la tanışmam, 1965'de İngilizce yayımlanmış bir siyasal iktisat yazıları seçkisinde okuduğum Manifesto vesilesi ile oldu. Manifesto ve (1960'lı yılların sonuna doğru okuduğumu anımsadığım) Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı, bende ciddi entelektüel şoklar yarattı. Türkiye'de siyaset ve yayın hayatı, 1960'lı yılların başından itibaren sosyalist düşünceye açılmış olmakla birlikte, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Marksist klasiklerin Türkçe baskıları sayı ve kapsam bakımından yeterli değildi.

Marx'ın 1965-75 döneminde okuduğum diğer yazıları, daha çok (İngilizce'de "reader" denilen) seçkilerdeki özlü ve vurucu parçalar ile sınırlı kaldı. Bu okumaların benim o dönemde DPT içindeki mesleki çalışmalarım üzerine etkisi (dönemin epey canlı ve zengin olan kalkınma iktisadı yazını ve Neo-Marksist akımın ürünleri aracılığı ile) dolaylı idi. Bir DPT çalışanı olarak kafa yordüğüm temel sorunsallar şunlardı: Kapitalist, ya da sosyalist olsun, mevcut ekonomik sistemlerde kaynak tahsisi ve bölüşüm, hangi amaç ve araçlarla, nasıl yönlendirilebilir? Bu bağlamda, bir yandan dünya ekonomisindeki, ya da sosyalist planlamadaki gelişmeleri izlemek, öte yandan DPT'deki gündelik görevlerle ve lisans üstü eğitimimle uğraşmak, Marx'ı okumaya fazla zaman bırakmıyordu. Burada kendi özeleştirimini yapmalıyım; Marksist iktisada ilgi duyan meslektaşlarımla genelde benimkine benzeyen, "kısıtlı" bir yaklaşım sergilediklerini ileri sürmem haksızlık olur.

1975'de ODTÜ İktisat Bölümü'ne katıldıktan sonra Marx'ın iktisat ağırlıklı yazılarını daha dikkatli okuma fırsatı buldum; filozof ve sosyolog Marx'tan çok iktisatçı Marx ile ilgilendim. Biraz önce değindiğim ve "perspektif sapması" olarak adlandırabileceğim yaklaşımım da hemen ortadan kalkmadı. Sözelimi ben içinde iki sektörlü, genişletilmiş yeniden üretim modelinin yer aldığı Kapital'in ikinci cildini 1970'li yılların sonuna doğru, birinci ciltten daha önce gözden geçirdim. Küresel kapitalizmin 1980'li yıllarda başlayan büyük dönüşümü ve 1980'li yıllar sonunda Doğu Avrupa Sosyalizmi'nin çözülmesi, Marx'ı yeniden ve özenle okuma gerekliliğini ortaya çıkardı; bunu da 1990'lı yıllar ve sonrasında yapmaya çalıştım.

Sorunuzu esas itibariyle kişisel düzlemde yanıtladığımı söylemeliyim. Marksist düşüncenin 1960'lı ve 1970'li yıllar Türkiye'sindeki toplumsal atmosferi hangi alanlarda ve nasıl etkilediği, ayrı bir değerlendirme ve tartışmaya konu olacak kadar karmaşık. Toplum bilimlerinin iktisat dışı alanlarıyla ve felsefe ile ilgilenen akademisyenler için Marx'ın farklı "şeyler"i ifade ve ima etmesi de doğal.

B. E : Bütünlüğüyle birlikte ilk olarak Kapital ile ne zaman tanıştınız? Bu metindeki iktisat analiziyle diğer iktisadî yaklaşımlar arasında bir karşılaştırma üzerinden gücü ve eksiklikleri hakkında yorum yapabilir misiniz?

O. T : Bütünlüğü içinde Kapital'i tanımamın iki aşaması var. Birincisi, bir önceki sorunuza verdiğim yanıtta belirttiğim gibi, 1990'lı yıllar. Benim daha önemli bulduğum ikincisi ise, 2013'de yitirdiğimiz dostumuz ve meslektaşımız Dr. Nail Satlığan'ın 2009'da başlattığı Kapital'in Yeni Çevirisi Projesi ile ilişkili. Nail, eserin Almanca aslından hareket ederek ve Prof. Mehmet Selik'in 1966-70 döneminde yaptığı çeviriden de yararlanarak yeniden çevirmeyi düşünmüş, bu çevirinin yayımlanmasını da Yordam Kitap'a önermişti. Nail'in benden beklediği, onun hazırladığı çeviri metnini İngilizce yayımlanmış, güvenilir bir çeviri ile karşılaştırarak, bir tür "kalite kontrolü" sağlamamdı. Proje, böyle bir işbölümü ile başladı ve Kapital'in birinci cildi 2011'de basıldı; ancak Nail'in sağlığının giderek kötüleşmesi üzerine onun sorumluluğunu 2012'den sonra Erkin Özalp üstlendi. Proje 2012'de ikinci, 2015'de üçüncü ciltlerin basımı ile tamamlanmış bulunuyor.

2009-15 döneminde katkıda bulunduğum kalite kontrolü, doğaldır ki, benim için aynı zamanda Kapital'i satır satır, daha dikkatli okumanın yol açtığı bir "yeniden öğrenme" süreci idi. Bu sürecin bana kazandırdıklarını 2013, 2014 ve 2016'da yayımlanmış üç makalede okurlarla paylaştım.¹ Bu makaleler, sırasıyla, Kapital'in üç cildinde yer alan ve günümüzde karşılaşılan iktisadî sorunlara ışık tutan analizlere odaklanıyordu. Söz konusu üç yazı, birinci sorunuzda işaret ettiğiniz gibi, meslek hayatımın toplumsal tarihle yakından ilgilendiğim dönemdekilerle az-çok eş-zamanlı oldu. Sağlığım elverirse, bu üç makalede yeterince irdelenmemiş konulara yeniden eğilmek isterim.

Kapital'i 18. ve 19. yüzyıl klasik siyasal iktisadının ulaştığı son zirvelerden biri sayıyorum; bu görüşüme pek çok meslektaşımın da katılacağına eminim. Marksist iktisadın diğer iktisat akımlarına (örneğin klasik siyasal iktisadın ardından gelişen Neo-klasik akıma) kıyasla analitik üstünlük, ya da eksiklikleri üzerine yorumlar geliştirmenin yararları konusunda tereddütlerim var. Farklı aksiyomatik ve/veya varsayımsal öncüllerden yola çıkan ve kendi düşünce sistematiği içinde tutarlı çıkarsamalara ulaşan iktisadî düşünce akımlarından

herhangi biri, kimi olguları açıklamakta ötekilerden daha “başarılı” görülebilir; ama sorun eğer ekonomik bir sistem olarak kapitalizmin doğasını ve onun gelişme dinamiklerini kavramaksa, Marksgil iktisadın diğer iktisat okullarına göre belirli avantajlara sahip olduğu bence aşîkar.

B. E : Meslek yaşamınız boyunca hangi dönemeçlerde Marx’ın iktisadının hem çözümlene hem de politika üretme açısından değerli olduğunu düşündünüz? Politika üretme ve akademik kariyerlerinizde ayrı ayrı yeri oldu mu?

O. T : Eğer “politika üretimi” deyiminizi, dar anlamda, “iktisat politikaları üretimi” bağlamında yorumlayacak isek, bu iki parçalı sorunuzun yanıtı, daha önceki sorularınıza verdiğim yanıtlarda örtük olarak var. DPT’de çalıştığım yıllarda ne benim kişisel bilgi birikimim, ne de DPT’nin bağlı bulunduğu siyasal yetkenin tercihleri, Marksgil iktisadın araçlarından iktisat politikası tasarımları için yararlanmaya elverişli değildi. Ama bu araçların kapitalist ekonomilerin çözümlenmesi amacıyla kullanılabileceğini kestiriyordum.

ODTÜ’deki hizmet (ve bitmek bilmeyen öğrenim!) yıllarımda ise ülkesel iktisat politikaları üretim sürecinin fiilen dışındaydım; Marksgil iktisat, daha önceki meslek yıllarımda olduğu gibi, gerektiğinde başvurulacak bir çözümlene çerçevesiydi. Dolayısıyla, sözünü ettiğiniz iki işlev (yani çözümlene ve iktisat politikası tasarımı/uygulaması) benim kişisel mesleki geçmişimde birbiriyle zaman boyutunda örtüşmeyen ilgi alanları olarak kaldı.

“Politika üretimi”ni siyasal kerteğe de taşırsak ve bu deyime emekten yana siyasal taktik ve stratejilerin belirlenmesini de içerirsek, Marksgil iktisadın bu tür çabalara çok yararlı düşünsel destekler sağlayacağı açıktır. Ne var ki, siyasal hayata katılma konusunda istekli olmayışım, böylesi konuları derinliğine incelemek ve öneriler geliştirmek için beni çok heveslendirmede.

B. E : Marx’ın iktisadının bugün kullanılamaz olan yanları var mı? Her iktisadî olgu Marx’ın yaklaşımıyla açıklanabilir, incelenebilir ve değerlendirilebilir mi?

O. T : Marksgil yaklaşımın güncel iktisadî olguların tümünü kavramak ve yorumlamakta kullanılması önünde bazı güçlükler var.

Birincisi: Marx’ın analizleri esas itibariyle 19. yüzyılın ortalarındaki en gelişmiş ekonomiye sahip olan İngiltere’nin deneyimlerine dayandırılmış ve bu izleğin diğer ülkelerde kapitalizmin gelişimine emsal olacağı öngörölmüşü. Bu tarihten itibaren kapitalist ekonomilerin sınıfsal ve ekonomik yapıları ile uluslararası ekonomik düzenin kurumsal çerçevesi önemli dönüşümlere uğradı. Marx, bu dönüşümlerin bazı öğelerini (örneğin fabrika sisteminin olası değişme

yönlerini ve kapitalist ekonomilerdeki finansallaşma eğilimlerini) sezmişti; nitekim bu seziler Kapital'in çeşitli bölümlerinden çıkarsanabiliyor. Yine de onun eserleri günümüz kapitalizmini çözümlmek ve yorumlamak için tek kaynak sayılmamalı. Ayrıca Marx'ın kapitalist "merkez" çevresindeki az gelişmiş ekonomileri derinliğine incelemeye fazla zaman ayıramadığı da anımsanmalı.

İkincisi: 20. yüzyıl ve sonrasında ekonomik istatistiklerin niceliği ve erişilebilirliği artmakla birlikte, bunların önemli bir kısmı (başta üretken ve üretken olmayan emek, değer, sermaye, sömürü ve kâr oranları olmak üzere) Marksgil analitik kategorileri tam ifade edecek özellikler taşıyor. Böylesi eksiklikleri gidermek için övgüye değer çabalar harcanmış olsa da, söz konusu kategoriler için genellikle (üzerinde mutabakat sağlanamamış) temsili (proxy) değişkenler kullanılıyor; bu da nicel araştırmaların genel kabul gören çıkarsamalara ulaşmasını zorlaştırıyor.

Üçüncüsü: Marx (18. ve 19. yüzyılın pek çok seçkin iktisatçısı gibi) soyut matematiksel araç ve yöntemleri kullanmakta yetkin değil; sıklıkla başvurduğu aritmetik egzersizler ise "ispat" anlamı taşıyor. Bu yetersizlikleri yıllarca Marx'ı yanlışlamak için gerekçe olarak kullanan ana akım iktisatçılara karşı, Marx'ın izleyicileri çeşitli matematiksel modeller kurmuşlardır; ancak bu modeller Marksist düşünce okulu içinde bir söylem birliği oluşturmaya ve günümüzün matematiksel iktisatçıları Marx'a yakınlaştırmaya yetmemiş görünüyor.

Özetle, bugünün Marksist düşünceye yakın iktisatçıları Marx'ın yazdıklarına harfiyen bağlı kalmak ve o "format"a uymayan olguları araştırma gündeminden dışlamak yerine, incelemek istedikleri sorunun niteliğine uygun düşen analiz yöntemlerini seçmekte özgür davranabilirler. Böyle bir tutum, bana daha gerçekçi görünüyor.

B. E : Türkiye akademisinde ve özellikle iktisat alanında Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin kullanılması hakkında neler düşünüyorsunuz? Meslek yaşamınız boyunca Marx'ın Türkiye'de bilgi üretilmesi amacıyla kullanılmasının farklı evreleri oldu mu? Bu evrelerde sizin tutumunuz neydi?

O. T : Meslek hayatım boyunca Marksgil siyasal iktisat düşüncesinin Türkiye'de bilgi üretimi amacıyla kullanılması, birbirinden farklı, ama belirli süreklilikler de gösteren dört evreden geçti.

Birinci evre, Türkiye'de iktisat tartışmalarının kalkınma ve çağdaşlaşma sorunlarına odaklandığı 1960-1968 dönemidir. Siyasal faaliyetlerin görece özgürleştiği bu yıllarda Marksist eğilimli iktisatçılarımız, ülkemizdeki sınıfsal yapılanma ile bunun "üstyapı"ya yansıyan kurumsallaşmasının ekonomik gelişmeye ve daha eşit bir bölüşüme getirdiği engelleri ve bu engelleri aşma

yollarını eleştirel bir çerçevede incelemeye yöneldiler.

İkinci evre (1968-1979), Türkiye’de emekçi sınıf örgütlülüğünün ve sosyalist siyasal akımların güçlendiği yılları kapsar. Marksist siyasal iktisadın çekiciliğini ve saygınlığını artıran bu tür ülke-içi dönüşümlere ek olarak, başlıca dört önemli uluslararası gelişme de kayda değer: (i) dünya ölçeğinde, devrimci sosyalist hareketlerin çok-kutupluluğa yönelmesi; (ii) 1950’li ve 1960’lı yıllara özgü kalkınma iktisadî perspektifinin gelişmekte olan ülkelerdeki (GOÜ) politika tasarımı ve uygulamasında sergilediği başarısızlıklar; (iii) çözümlemelerinde az gelişmişliğin küresel ve/veya sistemik özelliklerine merkezi bir yer veren Neo-Marksist yazarların katkıları ve (iv) tüm bu gelişmelerin paralelinde, Marksist düşüncenin ana kaynaklarını yeniden okuma ve yorumlama ihtiyacı. Sözünü ettiğim uluslararası gelişmeler, çok fazla gecikmeden Türkiye’deki bilimsel ve entelektüel çevrelere yansdı; yerel Marksist siyasal iktisat yazınına çeşitlendirdi ve zenginleştirdi.

Üçüncü evre, 1980’li ve 1990’lı yılları kapsar ve ikinci evrenin entelektüel açılımlarına iki kanal daha eklenir. Bu kanallardan ilki, anılan iki onyıllın egemen iktisat paradigması olan neo-liberalizmin toplumsal bilinçlenmede, emekçi sınıf örgütlenmelerinde ve küresel/ülkesel düzlemlerdeki gelir bölüşümünde yol açtığı yıkımların incelenmesi ve çözümlenmesine yönelmiştir. İkinci kanal, “liberal sol”un önünü açmıştır; bu eğilimdeki aydınlar, eleştirilerini özellikle GOÜ’nün (ve bu meyanda Türkiye’nin) 1980 öncesinde izlediği (ve onların eksik, ya da hatalı saydıkları) politikalara yöneltmişler, küresel kapitalizmin bu tür “anomali”leri gidererek, bir anlamda, “ilerici” bir işlev gördüğünü ima etmişlerdir. Kişisel kanım (kullandığı sözlük ne olursa olsun), “liberal sol”un Marksist siyasal düşünceden artık uzaklaşmış bulunduğuudur.

“Reel sosyalizmler”in siyasal alternatif olmaktan uzaklaştığı dördüncü evrede (2000-2017), Marksist siyasal iktisat geleneğine bağlı yazar ve araştırmacıların öncelikli uğraşı, Marksist temel kaynakları yeniden, daha dikkatli ve eleştirel bir gözle okuyarak hem geçmiş tarihi, hem de XXI. yüzyılın ilk iki onyılında yaşanan uluslararası ve bölgesel iktisadî gelişmeleri anlamaya ve yorumlamaya çalışmak olmuştur. Onların çalışmaları, yaşadığımız yüzyılda insanlığın sosyalizm veya barbarlık arasında bir tercih eşliğine geleceğini düşündürüyor.

Doğaldır ki, Marksizmin öğretisi düzeyindeki yorumlarının çeşitlenmesi ve farklılaşması, tüm bu evrelerde sol siyasal hareketlere ve emek örgütlerine yansımış, bu düzlemlerdeki görüş ayrılıkları ve çatışmalar çok daha sert ve kırıcı olagelmıştır. Bu durum ülkemize özgü değildir; eylemde kesinlik ve kararlılık gerektiren gündelik siyasal veya sendikal pratikte eleştiriye açık ve hoşgörülü

ortamlar her zaman yaratılmıyor ve korunmuyor.

Ben (bir parti veya örgüt üyesi kimliği ile) siyaset içinde yer almadım; meslek hayatımda birinci önceliğim bilgi edinmek, bilgi üretmeye çalışmak ve doğru bildiklerimi paylaşmak oldu. Bu tutum (toplumsal sorumlulukların ihmal edildiği gerekçesiyle) eleştiriye açıktır. Yine de böylesi kişisel tercihler beni Marksist siyasal iktisat geleneğinin bazı kesimleriyle barışık, bazı kesimleriyle kavgalı olmaktan uzak tuttu diyebilirim. Görüşlerine katılmadığım, ama emeklerine saygılı davranmaya özen gösterdiğim meslektaşlarımdan da çok şey öğrendim; onlara teşekkür borçluyum.

B. E : Bugün genç bir sosyal bilimcinin ve özelde bir iktisatçının Marx'ın yaklaşımını kullanmasını salık verir misiniz? Sizce, böyle bir tercihin bugün ödülleri ve bedelleri nelerdir?

O. T : İktisat öğrenimine (alışılmış eğitim yaşlarına kıyasla) on yıllık bir gecikme ile başlamış ve bunu biraz da otodidaktik biçimde sürdürmüş olan, üstelik hâlen eylemli akademik hayatın dışındaki bir emeklinin genç sosyal bilimcilere tavsiyelerde bulunmaya kalkışması cüretkarlık sayılabilir. Yine de kişisel deneyimlerimden cesaret alarak sorunuza yanıtlamaya çalışacağım.

Genç bir sosyal bilimci ve özellikle bir iktisatçı, Marx'ın tarihsel maddeci analiz yöntemini iyi kavradığında, insanlık tarihini incelemek ve yorumlamak için çok yararlı bir araç edinmiş olacaktır. Bu araç ona kendi alanında ikinci bir "dil" kazandıracak, böylelikle küresel sosyalist harekette son otuz yılda izlenen güç yitiminin de etkisiyle kısmen ilgi alanı dışına itilmiş zengin bir yazına erişmesini kolaylaştıracaktır. Bilgi edinme, yeni bilgi üretme ve bunları paylaşmanın hazzı ve onuru, tüm bilim insanları gibi, sosyal bilimcilerin de en büyük manevi ödülüdür; bunun ülkemizde toplumsal takdir ve saygı ile eşleşmesi epey zaman alacak gibi görünüyor. Akçalı ödüllendirme ve özendirmeler ise görünebilir gelecekte sınırlı kalmaya devam edecek.

Ödüller böyle, ödenecek bedeller neler olabilir? Türkiye'de (ve pek çok gelişmekte olan ülkede) "sağ" siyasal iktidarlar, "solcu" aydınlardan günah keçileri üretme ve onları "bozgunculuk"la suçlayarak toplum dışına itme reflekslerini hep korumuşlardır. Günümüzde sosyalizmin hayaleti ortalıkta dolaşmasa da, bu sınıfsal refleksler hâlâ etkili olmaya devam ediyor. Gelecekte sözünü ettiğim dışlama ve yıldırmanın geçmiş dönemlerdeki ölçülere varmayacağını ummak istiyorum; yaşayacaklarımızın umutlarımızı boşa çıkarmamasını dilerim.

Akademik ortamda ödenecek bir diğer bedel de, yeni bir dille, farklı bir araştırma gündemine açılmanın riskleridir. Siz büyük çoğunluğun A dilini (diyelim, ana

akım iktisadının dilini) kullandığı bir çevrede B dilini (diyelim, Marksist iktisad) öğrenir ve A'yı öğrenmemek ve konuşmamakta ısrar ederseniz, kendi entelektüel "ghetto"nuza çekilip tükenebilirsiniz. Bundan kaçınmanın yolu, kanımca, hem A'yı, hem B'yi iyi bilmek ve konuşabilmekten geçiyor. Ödeyeceğiniz bedel ise, daha çok çalışmak, yorulmak ve anlayışsızlıklara dayanmaktır.

Marx'ın çalışmalarını incelemeyi bir kariyer uğraşına vordırmayacak genç sosyal bilimcilere de bazı "tüyo"larım var: Çok doğurgan bir düşünürün tüm yazdıklarını okuyamayacağınıza göre, (i) kendi ilgi alanınıza öncelik veren, seçici, basitten karmaşığa giden bir okuma planı yapın ve (ii) yazarın olgunluk çağı ürünlerini önce okuyun. Bunlar size yetmemeye başladığında, diğer bilim (ve felsefe) alanlarına ve "genç" Marx'a açılmanızın zamanı gelmiş demektir. Kolay gelsin!

Sonnot

¹ (2013), "Kapital'deki Sınai Yapı Analizleri Üzerine Notlar", A. Atıl Aşıcı vd. (der.), Ümit Şenesen'e Armağan Paylaşımlar içinde, İstanbul: Literatür, 229-256. (2014), "Kapital/II'yi Okurken", İktisat, Sayı 529 (Kasım-Aralık), 31-36. (2016), "Kapital/III'de Parasal İktisat: Bazı Saptama ve Değerlendirmeler", İktisat, Sayı 534 (Nisan-Ekim), 29-43.